

Mazepa, Skoropadski, Połubotok. Proces likwidacji autonomii ukraińskiej za panowania Piotra I¹

Paweł Krokosz

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II

W KRAKOWIE

ORCID: 0000-0001-9555-3801

ABSTRACT

Mazepa, Skoropadski, Połubotok. The process of liquidating Ukrainian autonomy during the reign of Peter I

The article is devoted to the gradual liquidation of the autonomous rights of left-bank Ukraine during the reign of Tsar Peter I (1682–1725). This process began in 1708 when during the ongoing Russo-Swedish War 1700–1721, Zaporizhia hetman Ivan Mazepa “betrayed” the tsar and turned it over to King Charles XII. This action was dictated by the desire of Mazepa’s supporters to shed Russian dependence and an attempt to create an independent (independent) Ukrainian state backed by Sweden and the Republic of Poland.

- 1 Artykuł pod nieznacznie zmienionym tytułem ukazał się pierwotnie w wersji anglojęzycznej w 2015 r. w wydawnictwie zbiorowym poświęconym szerokiej problematyce historycznej związanej z dziejami Ukrainy, zob. P. Krokosz, *From the tsar’s resident to the Little Russian College. The process of the liquidation of the ukrainian autionomy under Peter the Great* [w:] *Crossroads from Rus’ to...*, R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (ed.), Częstochowa–Humań–Poznań 2015, s. 69–82. Niniejszy artykuł znacznie różni się od swojego anglojęzycznego pierwowzoru, gdyż został wzbogacony o niewykorzystane wcześniej materiały źródłowe oraz najnowsze opracowania i artykuły naukowe ujmujące treści dotyczące omawianej problematyki.

Piotr I agreed to appoint successive hetmans – Ivan Skoropadski and Paweł Połubotka, but over the years he gradually limited their power. In 1722, the hetman's office was liquidated, and control over the Ukrainian lands, for a short time until 1727, was taken over by the Malorossiya College – the Russian central office. According to Peter I, in the Russian Empire established in 1721, there was no room for any autonomous forms of power that could result in gaining independence. This reform lasted only two years, but it became a determinant for his successors as to how Ukrainian lands should be controlled and finally absorbed into Russia.

KEY WORDS: Ivan Mazepa, Iwan Skoropadski, Pawło Połubotok, Peter I, Russian Empire, Left-Bank Ukraine, Malorossian College

SŁOWA KLUCZOWE: Iwan Mazepa, Iwan Skoropadski, Pawło Połubotok, Piotr I, Imperium Rosyjskie, Ukraina Lewobrzeżna, Kolegium Małorosyjskie

W 1663 r.², podczas działań trwającej z przerwami czternastoletniej wojny polsko-rosyjskiej (1654–1667), na ziemiach ukraińskich doszło do wyboru dwóch hetmanów – tereny położone na prawym brzegu Dniepru (tzw. Prawobrzeże, Ukraina Prawobrzeżna) znalazły się pod władzą Pawła Tetery pozostającego pod zwierzchnością króla polskiego, zaś terytorium rozciągające się na lewym brzegu rzeki (tzw. Lewobrzeże, Ukraina Lewobrzeżna) kontrolował podległy Moskwie Iwan Brzuchowiecki (podczas wyborów w Nieżynie zdołał pokonać kontrkandydata w osobie hetmana nakaźnego Jakima Somki)³. Jak zauważył Władysław Andrzej Serczyk, od tej chwili

na Ukrainie byli więc dwaj hetmani sprawujący w większym czy mniejszym zakresie władzę na odrębnych terytoriach rozdzielonych Dnieprem, ale zarazem starający się o wyeliminowanie konkurenta i zagarnięcie władanego przezeń kraju. Rozpoczęły się walki bratobójcze, które w rezultacie doprowadziły do całkowitego niemal upadku gospodarczego ziem ukraińskich. Okres ten historycy i pamiętnikarze nazwali nawet okresem „ruiny”⁴.

Zaistniały wówczas podział ziem ukraińskich i funkcjonowanie dwóch odrębnych urzędów hetmańskich,

² W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r.

³ *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner (red.), Zabrze 2010, s. 37–38.

⁴ W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2009, s. 123. Szerzej o sytuacji na ziemiach ukraińskich w okresie „ruiny”, zob. Т. Яковлева, *Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)*, Л. Білик (пер. з рос.), Київ 2003.

5 Szerzej zob. С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий української культури*, Київ 2005.

podległych władcom dwóch państw, okazał się trwały również w XVIII stuleciu. Niemniej jednak stroną dążącą do objęcia całkowitej kontroli, zarówno politycznej, jak i gospodarczej oraz kulturowej, nad wszystkimi ziemiami ukraińskimi okazał się ośrodek w Baturynie – ówczesnej hetmańskiej stolicy Lewobrzeża. Sprawujący tam władzę od 1689 r. Iwan Mazepa z biegiem lat zdołał zbudować niezwykle pozytywny przekaz wizerunku władcy dbającego o dobro swego kraju, tj. Ukrainy Lewobrzeżnej, rozwój jej gospodarki i kultury. Nie bez znaczenia było jego ogromne wsparcie materialne na rzecz Cerkwi prawosławnej na ziemiach ukraińskich (fundacje cerkiewne), jak również poza granicami kraju (Athos, Ziemia Święta)⁵. Wszystkie podejmowane przez hetmana działania w niewątpliwy sposób wzmacniały jego władzę, a zarazem budowały jego autorytet w samej Rosji, jak i poza jej granicami. Z tego też powodu Iwan Mazepa z biegiem lat piastowania urzędu hetmańskiego stał się osobą powszechnie rozpoznawalną i cenioną przez władców krajów europejskich. Tym samym, ciesząc się niemal bezgranicznym zaufaniem cara Piotra I, stawał się kimś znacznie ważniejszym niż dotychczasowi hetmani Ukrainy Lewobrzeżnej, których – jak dowiodła historia – można było jedną decyzją władz rosyjskich w każdej chwili wymienić na innego posłusznego kandydata. Co więcej, poprzez taką właśnie działalność Mazepa urastał do rangi rzeczywistego niezależnego władcy, a to z kolei przekładało się na otwarty konflikt z jego suzerenem – carem Piotrem I. W odniesieniu do powyższych kwestii nie da się zaprzeczyć, że hetman posiadał plany państwowotwórcze w odniesieniu do ziem ukraińskich, co w naturalny sposób sprzeczne było z rosyjską racją stanu, zgodnie z którą nie było żadnej możliwości na utworzenie jakiegokolwiek niezależnego (niepodległego) państwa ukraińskiego. Tym samym państwowotwórczy proces rozpoczęty przez Mazepę już na samym początku skazany był na niepowodzenie. W pełni dostrzegli to jego następcy, hetmani Iwan Skoropadski i Pawło

Połubotok, albowiem, począwszy od drugiego dziesięciolecia XVIII w., władze rosyjskie zaczęły sukcesywnie odbierać Lewobrzeżu zagwarantowane mu jeszcze w połowie XVII stulecia prawa autonomiczne. Czytelnym tego znakiem było oddelegowanie do hetmana specjalnego wysłannika w osobie rosyjskiego rezydenta. W modernizowanym przez Piotra I państwie, które z czasem zyskało status imperium, nie było miejsca na jakiegokolwiek partykularyzmy mogące na przykładzie Ukrainy Lewobrzeżnej przekształcić się w dążenia niepodległościowe.

Należy przypomnieć, że na przełomie XVII i XVIII w. Rosja weszła na drogę dynamicznych zmian w zakresie organizacji funkcjonowania niemal wszystkich spraw państwowych bazujących na wzorcach obowiązujących w krajach zachodnioeuropejskich⁶. Powstawały nowe zakłady produkcyjne mające zaspokoić ogromne potrzeby gospodarcze Rosji, przy czym niemal cała ich produkcja przeznaczona była na potrzeby rozpoczętej w 1700 r. wojny ze Szwecją (1700–1721)⁷. Z kolei gruntownie zmodernizowana armia lądowa (piechota, kawaleria i artyleria) oraz zbudowana od podstaw bałtycka flota wojenna⁸ stanowiły w ręku Piotra I najważniejszy atut w prowadzeniu polityki zagranicznej, a zarazem decydowały o mocarstwowej pozycji Rosji na Starym Kontynencie⁹.

Wielkim sukcesem cara było zawarcie traktatu pokojowego ze Szwecją w 1721 r., sankcjonującego pozostawienie w granicach Rosji wschodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego. Piotr I, pragnąc podkreślić wagę tego zwycięstwa i wyraźnie zaakcentować potęgę swego kraju, jeszcze w tym samym roku zdecydował się przyjąć tytuł imperatora wszechrosyjskiego. Podniosła uroczystość odbyła się 22 października w soborze Troickim, w Sankt-Petersburgu. Po mszy świętej odczytano warunki zawartego pokoju, a arcybiskup pskowski Teofan Prokopowicz wygłosił kazanie sławiące wszystkie wielkie czyny monarchy, nazywając go „Ojcem Ojczyzny, Imperatorem i Wielkim”. Następnie senatorowie i kanclerz Gawryło Gołowkin

6 Szerzej zob. *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, Б.Б. Кафенгауза, Н.И. Павленко (ред.), Москва 1954, s. 286–431, 629–765; *Петр Великий–реформатор России*, Р.М. Байбурова, Н.С. Владмирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов (ред.), Москва 2001, *passim*; К. Петерсон, *Реформы Петра I в сфере государственного управления и их шведские прототипы* [w:] *Полтава судьбы пленных и взаимодействие культур*, Т.А. Тоштендаль-Салычевой, Л. Юнсон (ред.), Москва 2009, s. 257–271.

7 А.Е. Савинкин, „Оградит Отечество безопасностью...”: *Заветное наследие, пример государственно-патриотического служения и новая (победительная) военная система Петра Великого* [w:] *Защита Отечества: Наука побеждать, заветы и уроки Петра Великого*, Москва 2010, s. 425.

8 Pod koniec panowania Piotra I była to druga siła na Bałtyku ustępująca jedynie okrętom floty angielskiej, zob. П.А. Кротов, *Создание линейного флота на Балтике при Петре I*, „Вопросы Истории” 1988, 116, s. 313–331.

9 P. Krokosz, *Armia Piotra I gwarantem mocarstwowej pozycji Rosji w Europie*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2020, 55, z. 1, s. 9–49.

¹⁰ Полное собрание законов Российской Империи (dalej: ПСЗРИ), т. VI, Санкт-Петербург (dalej: СПб.) 1830, № 3840; Памятники русского права, вып. VIII, К.А. Софроненко (red.), Москва 1961, s. 166–170; P. Krokosz, *Koniec wojny – początek imperium. Rosyjsko-szwedzki traktat pokojowy 1721 roku* [w:] *Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Stroynowskiemu*, M. Durbas (red.), Częstochowa 2019, s. 509–526.

¹¹ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 48–65; P. Krokosz, *Bałtycka polityka Rosji Piotra I* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, W. Walczak, K. Łopatecki (red.), Białystok 2013, s. 279–314; *idem*, *Рост мощи России в центральной и восточной Европе на стыке XVII и XVIII веков / Wzrost potęgi Rosji w Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie XVII i XVIII w.* [w:] *Россия и Польша: память империй / империи памяти*, Д.Л. Спивак (red.), СПб. 2013, s. 108–137 (электронное издание), https://eidos-books.ru/files/books/pol_cong.pdf [dostęp: 15.05.2021]; *idem*, „*Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku*”. *Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.* [w:] *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*, В. Смолій (red.), Київ 2014, s. 302–322; Т. Цеселский, *Речь Посполитая и балтийская экспансия Российской империи в XVIII в.*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*” 2014, 1, s. 118–134.

¹² Szerzej zob. И.В. Курукин, *Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735)*, Москва 2010.

¹³ Szerzej zob. Д.О. Серов, *Администрация Петра I*, Москва 2008.

zwrócili się z prośbą do cara o oficjalne przyjęcie tytułu „Ojca Ojczyzny, Piotra Wielkiego oraz Imperatora Wszechrosyjskiego”. Splendoru wydarzeniu dodawała kanonada setek dział Twierdzy Pietropawłowskiej, Admiralicji oraz ponad 100 jednostek pływających, jakie zakotwiczyły na Newie¹⁰.

Przyjęty przez cara tytuł imperatora wszechrosyjskiego tylko w sposób oficjalny i czytelny potwierdzał dotychczasową imperialną politykę prowadzoną przez Moskwę¹¹. Konieczność ekspansji terytorialnej państwa Piotra I nie budziła żadnych wątpliwości – wkrótce doszło do zakończonej sukcesem wojny z Persją (1722–1723), dzięki której Rosja opanowała całe zachodnie wybrzeże Morza Kaspijskiego¹². Równie istotną kwestią jak powiększanie zewnętrznej strefy wpływów było zapewnienie prawidłowego funkcjonowania wszystkich organów państwowych, zarówno centralnych, jak i tych prowincjonalnych. Pomimo podjęcia stosownych ku temu kroków (utworzenie kolegiów – nowych urzędów administracji centralnej, i zmiana podziału administracyjnego państwa)¹³ przed carem pozostawał do rozwiązania jeszcze jeden zasadniczy problem – likwidacja swobód autonomicznych, jakimi cieszyła się Ukraina. W tym przypadku problem był podwójnie złożony, gdyż w 1708 r. doszło tam do próby zrzucenia moskiewskiej zależności. Hetman Iwan Mazepa otwarcie wystąpił przeciwko carowi i przyłączył się do niedawnego wroga – króla szwedzkiego Karola XII¹⁴. Inicjatywa ta zakończyła się całkowitym niepowodzeniem, gdyż za Mazepą opowiedziało się zaledwie 3000–4000 Kozaków, zaś ich zdecydowana większość, po początkowym wyczekiwaniu, postanowiła pozostać lojalna wobec Rosji. W tak zaistniałych okolicznościach car postanowił radykalnie rozprawić się ze wszystkimi „buntownikami”, aby podobna sytuacja już się nie powtórzyła.

Pierwsze uderzenie cara zostało skierowane przeciwko hetmańskiej stolicy – Baturynowi, przekształconemu przez Iwana Mazepę w istotny ośrodek polityczny,

gospodarczy i kulturowy. Zgodnie z hetmańskimi intencjami Baturyn miał być centralnym miastem nie tylko dla Lewobrzeża, ale dla wszystkich ziem ukraińskich, czyli również dla Ukrainy Prawobrzeżnej¹⁵ i słynącego z umiłowania wolności Zaporozża. Oprócz tego solidnie umocniony i wyposażony w silną artylerię Baturyn stanowił strategicznie ważny punkt na ziemiach Ukrainy Lewobrzeżnej¹⁶. Potwierdziło się to właśnie w 1708 r., kiedy Karol XII, wobec niepowodzeń realizacji swego zamierzenia polegającego na bezpośrednim uderzeniu na Rosję, zmienił swe plany i skierował się wprost do hetmańskiej stolicy¹⁷. Zamierzał tam spotkać się z Mazepą, z którym od pewnego czasu prowadził rozmowy o jego odejściu spod kurateli cara i oderwania Lewobrzeża od Rosji. W kwestię tę zaangażowany był również obóz Stanisława Leszczyńskiego, ustanowionego przy poparciu nikłej garstki szlachty przez Karola XII królem polskim jeszcze w 1704 r., a po abdykacji legalnego monarchy Augusta II Wettina w 1706 r. – jedyne go koronowanego władcy w Rzeczypospolitej. Do chwili obecnej nie udało się także jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie dotyczące planów Mazepy co do przyszłości ziem ukraińskich – czy miały stanowić one zupełnie niezależne państwo, czy też miały być w jakiś sposób związane z Polską i Litwą (jako Wielkie Księstwo Ruskie – trzeci człon dotychczasowej federacji), oczywiście pod protektoratem Karola XII¹⁸. Przede wszystkim król chciał nakarmić i dać wypocząć swym żołnierzom na obfitującej w zapasy żywności Ukrainie przed decydującą konfrontacją z armią carską. Tym sposobem Baturyn, zamieniony również na okazałych rozmiarów magazyn żywnościowy, wraz z pozostałymi twierdzami ukraińskimi tworzył dla Szwedów stosowny przyczółek przed zbliżającą się kampanią roku 1709.

W tak zaistniałych okolicznościach hetman nie miał wyboru i był zmuszony podjąć gościną swego nowego sojusznika i patrona. Dnia 24 października 1708 r. opuścił swą siedzibę (na miejscu pozostał garnizon liczący

14 Strona rosyjska jednoznacznie określiła czyn Mazepy jako zdradę. Innego zdania był sam hetman, ludzie z jego otoczenia oraz część mieszkańców ziem ukraińskich. Kwestia „zdrady” Mazepy stanowiła i nadal stanowi przedmiot sporu toczonego od lat przez historyków. W ostatnim czasie do tego problemu odniósł się Aleksandr Slesarenko, przytaczając w swoim artykule szeroki wachlarz stanowisk zajmowanych przez ukraińskich, rosyjskich oraz polskich badaczy zajmujących się dziejami Ukrainy, zob. А. Слесаренко, *Парадигма 1708 года: измена монарху или право на самоопределение*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2018, 2, s. 93–103. Dyskusja dotycząca osoby Mazepy była podejmowana również przez historyków szwedzkich, zob. P. Wawrzyniuk, *In the Shadow of Charles XII: Some Perspectives on Swedish Historiography about Ivan Mazepa* [w:] *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.* *Наук. зб.*, Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Скочилас, А. Фелонюк (ред.), Львів 2011, s. 316–330.

15 Zob. J. Perdenia, *Stanowisko Rosji wobec prawobrzeżnej Ukrainy w pierwszych latach wojny północnej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, t. III: *Prace Historyczne*, z. 26, s. 137–148.

16 P. Krokosz, *Baturyn – idea hetmańskiej stolicy*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 2013, 5, s. 13–63.

17 Szerzej zob. *idem*, *Gdzie przyjąć wroga – w twierdzy czy w polu? Strategia i taktyka armii rosyjskiej w latach 1707–1709* [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. III, M. Trąbski (red.), Częstochowa 2020, s. 49–85.

18 Zob. N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 409.

19 *Військовій кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. II, С. Павленко (упор.), Київ 2009, № 54, s. 319; С. Павленко, *Загибель Батурину 2 листопада 1708 р.*, Київ 2008, s. 77–120.

20 P. Krokosz, *Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersały (październik–grudzień 1708 r.)*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2009, 1–2, s. 7–29 (dalej: NU).

21 А. Лотоцький, *Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи* [w:] *Мазепа*. Збірник, т. II: *Праці українського наукового інституту*, т. XLVI, серія історична, кн. 5, Р. Смаль-Стоцький (ред.), Варшава 1938, s. 57–68; митрополит Дмитрій (Рудюк), *Іван Мазепа та українська Православна церква. Проблема т.зв. Мазепиної анафемі* [w:] *Іван Мазепа і мазепинці...*, s. 149–166.

22 О. Гуржій, *Гетьман Іван Скоропадський* (2), „Український Історичний Журнал” 1999, 1, s. 98–104 (dalej: УІЖ); P. Krokosz, *Iwan Skoropadski – narzucony hetman zarporoski* [w:] *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny*, R. Думczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (red.), Częstochowa–Humań–Poznań 2013, s. 101–122. Szerzej o życiu hetmana Skoropadskiego, zob. О. Гуржій, *Іван Скоропадський*, Київ 2004.

23 О. Грушевський, *Глухів і Лебедин (1708–1709)*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1909, 92, кн. VI, s. 26; Б. Крупицький, *Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр.* (На підставі шведських джерел) [w:] *Мазепа. Збірник*, т. II, s. 15; Т.В. Чухліб, *Мазепинська Україна між Російською*

3000 ludzi pod dowództwem pułkownika serdiuków Dmytra Czeczela) i wyruszył na spotkanie z królem. Tymczasem Piotr I, dowiedziawszy się o „zdradzie” Mazepy, przystąpił do podwójnego uderzenia w hetmana – militarne i propagandowe. W stronę Baturynu pociągnęły wojska rosyjskie pod dowództwem księcia Aleksandra Mienszykowa, a Ukrainę zarzucono manifestami carskimi informującymi o postępkach, jakiego dopuścił się Mazepa. Obydwa środki okazały się skuteczne. Dnia 2 listopada 1708 r. miasto i twierdza po wstępnym oporze, na skutek zdrady jednego z obrońców (pułkownika pułku pryłuckiego Iwana Nosa), zostały opanowane przez carskie oddziały, a następnie starte z powierzchni ziemi – mieszkańców i żołnierzy bohaterskiego garnizonu niemal całkowicie wymordowano¹⁹. Sukcesem cara zakończyła się również swoista wojna na uniwersały z Mazepą trwająca od grudnia do października 1708 r., kiedy obydwie strony starały się ze wszelkich miar zdyskredytować przeciwnika w oczach mieszkańców Ukrainy²⁰. Dodatkowym uderzeniem w hetmana było zorganizowanie przez Piotra I uroczystej anatemy hetmana, która odbyła się 12 listopada w Głuchowie (przeznaczonemu na nową stolicę hetmańską) i jednocześnie w kremłowskim soborze Uspieńskim w Moskwie²¹. Ponadto sześć dni wcześniej, 6 listopada, władze rosyjskie zorganizowały w Głuchowie wybory następcy Mazepy. Zjechali tam dowódcy kozaccy, którzy przyjęli postawę wyczekującą i nie odważyli się poprzeć „zdrajcy”. Teraz wspólnie z pozostałym kozactwem, zgodnie z wolą Piotra I, okrzyknęli nowym hetmanem pułkownika starodubskiego Iwana Skoropadskiego²².

Tragedia obrońców Baturynu niewątpliwie wstrząsnęła całą Ukrainą, w związku z czym część mieszkańców tamtejszych miast, miasteczek i wsi, chcących uchronić się przed rosyjskimi akcjami pacyfikacyjnymi, nie zdecydowała się jednoznacznie wystąpić przeciwko carowi²³. Nie oznaczało to jednak, że wszyscy na Ukrainie, a przede wszystkim garnizony pozostałych tamtejszych

twierdzą, zostali zastraszeni rzezią baturyńską²⁴. Szczególny wymiar antyrosyjskiego nastawienia dostrzegalny był na Zaporozżu, gdzie tamtejsi Kozacy zdecydowanie opowiedzieli się za Mazepą²⁵. Jednakże kolejne miesiące pokazały, że działania podjęte przez Moskwę były skuteczne – ludność ukraińska została spacyfikowana, a większość Kozaków opowiedziała się po stronie „narzuczonego” hetmana, który okazał się lojalnym wykonawcą carskich poleceń. Oddziały kozackie Skoropadskiego wzięły udział w zwycięskiej dla Rosji bitwie pod Połtawą 27 czerwca 1709 r., a także uczestniczyły w kolejnych kampaniach wojennych przeciwko Szwecji²⁶. Zdaniem Witalija Szczerbaka to właśnie wiktoria połtawska przesądziła o radykalnej zmianie decyzji Piotra I wobec dalszego losu Ukrainy Lewobrzeżnej, skazanej na powolną utratę posiadanej dotychczas autonomii (wybór Skoropadskiego był genezą tej decyzji)²⁷. Wkrótce u boku hetmana pojawił się carski rezydent w osobie bliźniego stolnika Andrzeja Izmajłowa z zadaniem pomocy w zarządzaniu niemal wszystkimi sprawami Ukrainy, a przede wszystkim w przeciwdziałaniu „wrogiej agitacji” i ewentualnym kontaktom starszyzny kozackiej ze Szwecją, Turcją, Krymem, Polską, Kozakami dońskimi, zwolennikami Mazepy („mazepińcami”) oraz „innymi zdrajcami”. Wszystkich podejrzanych miano „wyłapywać i wysyłać do cara”. Stosowne raporty dotyczące postępowania hetmana i nastrojów panujących wśród Kozaków i ludności ukraińskiej w zaszyfrowanej korespondencji miały trafiać bezpośrednio do carskiej kancelarii. Izmajłow otrzymał polecenie przyjmowania cudzoziemskich posłów przybywających do Skoropadskiego i przeglądania ich korespondencji (odpisy wszystkich dokumentów trafiały bezpośrednio do Piotra I). Rezydent miał też czuwać, aby ważne urzędy w Hetmańszczyźnie nie były obsadzone przez Polaków lub Ukraińców²⁸. Ponadto Izmajłow zawsze mógł liczyć na pomoc wojskową gubernatora kijowskiego, którym był zaufany carski współpracownik książę Dymitr Golicyn. Dodatkowo wszystkie

та Шведською короною: дилета вибору протекції, УІЖ 2009, 2, s. 31.

²⁴ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, т. IX, вып. 2, Б.Б. Кафенгауз (ред.), Москва 1952, s. 931 (dalej: ПБ).

²⁵ Б. Сушинський, *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть*, Одеса 1998, s. 508.

²⁶ О.Г. Сокирко, *Війська українських гетманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р.*, УІЖ 2009, 2, s. 40–51; А. Шкваров, *Петр I и казаки*, СПб. 2010, *passim*.

²⁷ В. Щербак, *Гетьманщина і Московія після Полтавської битви [w:] Іван Мазепа і мазепинці...*, s. 77. Po bitwie pod Połtawą na wojsko kozackie Skoropadskiego narzucono obowiązek dostarczania żywności carskim oddziałom stacjonującym na Ukrainie, zob. *Військові кампанії...*, № 707–708, s. 725.

²⁸ О.К. Струкевич, *Українська „нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст.*, УІЖ 1999, 6, s. 19; *Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731–1740 гг.*, ч. III: 1734 г., А.Н. Филиппова (ред.), „Сборник Русского исторического общества” 1900, 108, s. 355 (dalej: СРИО); Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, ч. III: *От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства*, Москва 1842, s. 122–123; *Источники Малороссийской истории*, Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским (собранные), ч. II: 1691–1722 г., „Труды в Обществе истории и древностей Российских” 1859, 1, отд. II, s. 228.

29 А.В. Макидонов, *Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века*, Запорожье 2011, s. 8, 17, 20.

30 Д.Н. Бантыш-Каменский, *op.cit.*, s. 125; А. Шкваров, *op.cit.*, s. 206; ПБ, т. X, Москва 1956, s. 331; Я.Л. Лазарев, „Глаза и руки ли государевы?” *Роль резидентов при гетманском дворе в контексте российско-украинских отношений в 10-е гг. XVIII в.*, „Исторический вестник” 12.2013, 6 (153), s. 90–111.

31 Я.Л. Лазарев, *op.cit.*, s. 111. Wraz z przywróceniem urzędu hetmańskiego w 1727 r. na Ukrainę powrócili także carscy rezydenci, zob. *idem*, „К вашей ясневелможности охочий слуга” к вопросу о функционировании неформальных связей в российско-украинских отношениях в 20-е – первой половине 30-х гг. XVIII в. [w:] *Практика элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1750)*, А.В. Доронин (red.), Н.Н. Петрухинцев, А. Эррен (сост.), Москва 2013, s. 425–432.

najważniejsze twierdze na Ukrainie, m.in. Kijowsko-Peczerska i Perewołoczna, zostały w kolejnych latach obsadzone przez garnizony dowodzone przez rosyjskich oficerów²⁹. Działalność Izmajłowa była krótka, gdyż jeszcze w 1710 r. car odwołał go do Moskwy, a na Ukrainę skierował dwóch swoich urzędników – Andrzeja Winiusa i Fiodora Protasjowa. Od grudnia 1711 r. rezydentem przy hetmanie był już tylko Protasjow, który przez najbliższe lata sprawowania swojej misji zdołał stworzyć odpowiednie warunki do podporządkowania Ukrainy³⁰.

Na uwagę zasługują najnowsze ustalenia Jakowa Lazariewa związane z działalnością rosyjskich urzędników oddelegowanych do „pomocy” hetmanowi. Bez wątpienia pozycja carskiego rezydenta („ministra przy hetmanie”) była niezwykle silna – jego oficjalne doniesienia trafiały do kierującego Prikazem Poselskim (następnie Kolegium Spraw Zagranicznych) kanclerza Gawryły Gołowkina i podkanclerza Piotra Szafirowa, ale także do Dymitra Golicyna oraz najważniejszych dowódców armii rosyjskiej, których jednostki operowały na Ukrainie: generała Karola Rönneho, feldmarszałka Borysa Szeremietiewa oraz generała Johanna (Iwana) Weisbacha. Rezydent zobowiązany był, wspólnie z hetmanem, do prowadzenia spraw (śledztw i przesłuchań) przeciwko „mazepińcom”. Zatem, jak wykazał J. Lazariew, carski urzędnik był współpracownikiem i informatorem hetmana, a nie jego zwierzchnikiem, odgrywającym jednocześnie rolę swego rodzaju pośrednika pomiędzy starszyzną kozacką a hetmanem. Rezydent lobbował również na Ukrainie w imieniu „wielkich wielkoruskich osobistości” prowadzących, bądź chcących prowadzić, tam działalność gospodarczą i handlową. Działania te leżały całkowicie w interesie Rosji, gdyż Piotr I chciał mieć na „Hetmańskiej Ukrainie lojalną, choć skorumpowaną elitę”³¹.

Pomimo zwycięstwa rosyjskiej armii pod Połtawą kolejne lata upłynęły pod znakiem całkowicie niespójnej polityki cara wobec Ukrainy. Z jednej strony, Piotr I,

obawiając się oddziaływania wpływów pozostającego na emigracji hetmana Mazepy i jego następcy Filipa Orlika, za wszelką cenę pragnął utrzymać dotychczasowy status Hetmańszczyzny, podkreślając gwarancję dawnych „praw i wolności” narodu ukraińskiego. Z drugiej zaś – realizował politykę polegającą na powolnym ograniczaniu jej dotychczasowej autonomii. Jednym z działań było wbicie swoistego klina pomiędzy hetmana i starszyznę kozacką³². W doskonały sposób obrazuje to korespondencja Dymitra Golicyna skierowana w 1710 r. do kancлера Gołowkina:

Dla naszego bezpieczeństwa na Ukrainie należy przede wszystkim posiać niezgodę pomiędzy pułkownikami i hetmanem: nie trzeba spełniać wszystkich próśb hetmana, szczególnie kiedy będzie prosił o wynagrodzenie kogoś wsiami, młynami i czymkolwiek innym; tych, którzy uczestniczyli w zdradzie i awansowali, tych odwołać i na ich miejsce postawić takich, którzy choćby krótko carowi służyli. Kiedy naród się dowie, że hetman nie będzie miał takiej władzy, jaką miał Mazepa, to mam nadzieję, że będzie do nas przychodził z donosami³³.

Zauważyć należy, iż donosicielstwo na Ukrainie rozpleniło się wówczas w bardzo dużym stopniu, a głównym motywem donosów był fakt popierania Mazepy. Donosiciele liczyli na korzyści materialne w postaci przejęcia dóbr ziemskich osób związanych z „wyklętym” hetmanem. Efektem denuncjacji były prześladowania „mazińców” prowadzone przez rosyjski Prikaz Preobrażeński (od 1718 r. Tajną Kancelarię) działający na Ukrainie pod nazwą „Połowa Kancelaria Poselska”, zlokalizowany początkowo w Głuchowie, a następnie w Łebedynie³⁴.

Kontrola bieżącej sytuacji na Ukrainie była dla Piotra I sprawą priorytetową po wielkich sukcesach odniesionych nad Bałtykiem. W 1710 r. jego wojska opanowały

32 P. Krokosz, *Rosyjskie „nie” dla „praw i wolności” narodu ukraińskiego w XVIII w.* (1), NU 2013, 13, s. 5–18.

33 С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VIII, т. 16, Москва 2001, s. 463.

34 А. Бовгира, *„Мазепа умер, но мазепинцы живи...”: реалії Гетьманщини після полтавської поразки [w:] Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*, В.А. Смолій (ред.), Київ 2008, s. 122–124.

35 P. Krokosz, *Sunt mihi quae valeant in talea pondera. Opanowanie wschodnich nadbałtyckich prowincji szwedzkich przez armię rosyjską w 1710 r.* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VII, W. Walczak, K. Łopatecki (red.), Białystok 2017, s. 217–275.

36 „*Relacya o bataliey [...] [Piotra Wielkiego] cara [...] z woyskiem tureckiem [...] pod Falczą [...]*”, 30 VI 1711, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps., sygn. 1687, IV, s. 471–474 (dalej: BCz.); „*Relacya atakowania Braila*”, 12 VIII 1711, BCz. rkps. 1687, IV, s. 475–476; „*Relacya o powodzeniu, które było w armiji [...] cara [...] Piotra W. [...] z Turkami y postanowionym wiecznym pokoju*” 30 V 1711, BCz., rkps., sygn. 1684, IV, s. 653–656. Szerzej zob. В.А. Артамонов, *Русско-турецкая война 1710–1713*, Москва 2019.

37 ПСЗРИ, т. IV, СПб. 1830, № 2515; т. V, СПб. 1830, № 2687; P. Krokosz, *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I* [w:] *REGIONES EUXINUM SPECTANTES. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, Ł. Głędek, T. Krzyżowski, M. Michalski (red.), Kraków 2012, s. 304–305; idem, „*Zdobyte bez przelania krwi...*”, s. 310–311.

38 Н.Н. Молчанов, *Дипломатия Петра Первого*, Москва 1984, s. 307–397; U. Sundberg, *Bitwa pod Stäket 13 VIII 1719*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.

39 *Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова: Новые источники по истории России эпохи Петра Великого*, Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина (изд. подгот.), Т.А. Базаровой (сост., вступ. ст., коммент.), ч. I: 1706–1713, СПб. 2011, № 141; *ibidem*, ч. II: 1714 г., № 144–145, 153, 168–171, 173, 175, 178, 180, 188, 190, 197–198, 201–201,

kluczowe twierdze szwedzkie (Ryga, Dünemünde, Wyborg, Kexholm, Arensburg, Rewel)³⁵, a car, wierząc w siłę swojej modernizowanej armii, zdecydował się na konfrontację zbrojną z Portą. Żle przygotowana wyprawa wojenna, której zasadniczym celem było dotarcie do Dunaju, zakończyła się dla Rosjan w 1711 r. nad Prutem. Car i jego armia zostali zmuszeni przez znacznie liczniejszego przeciwnika do upokarzającej kapitulacji³⁶. Klęska wyprawy dunajskiej przesądziła o całkowitej rezygnacji Piotra I z planów dotyczących uzyskania dostępu do Morza Czarnego. Jednakże dopiero w 1713 r., zgodnie z traktatem zawartym w Adrianopolu, Moskwa definitywnie zwracała Turcji wszystkie swoje zdobycze terytorialne uzyskane w 1696 r., tracąc ujście Donu z twierdzą azowską, a przede wszystkim twierdzą, port i miasto Taganrog³⁷.

W kolejnych latach car zaangażował się w działania wojenne przeciwko Szwecji niemal na całym froncie północnym. Jego wojska operowały w Finlandii, na Pomorzu Szczecińskim i ziemiach państw niemieckich, a także na terytorium Szwecji właściwej³⁸. Tym sposobem „sprawy ukraińskie” zeszyły niejako na drugi plan, przy czym w Petersburgu z baczną uwagą przyglądano się bieżącej sytuacji wewnętrznej Lewobrzeża. Naturalnie nie zapomniano o sprawach związanych z politycznym oddziaływaniem Turcji i Krymu na sprawy ukraińskie, przy czym dla władz rosyjskich najbardziej pilną kwestią do uregulowania było przeprowadzenie delimitacji przy jednoczesnym uspokojeniu „żywołu kozackiego” obecnego po obydwu stronach rubieży. Proces ustalania granic z Turcją przeciągał się i przebiegał pod znakiem różnorodnych trudności, co poświadczają pisma wpływające do rosyjskiego wicekanclerza Szafirowa do końca 1714 r.³⁹ Ów „żywiół kozacki” był niezwykle niebezpieczny dla Rosji – na terytorium tureckim pozostawał hetman Filip Orlik wraz z towarzyszącymi mu wiernymi zwolennikami zmarłego w 1710 r. Iwana Mazepy (w 1714 r. w związku z opuszczeniem Turcji przez Karola XII Orlik i Kozacy

zostali zmuszeni także wyjechać do Szwecji)⁴⁰. Dodatkowo w granicach Chanatu Krymskiego znajdowali się Kozacy zaporoscy, którzy uciekając przed prześladowaniami carskimi, założyli tam tzw. Sicz Oleszkowską⁴¹. Hetman Orlik nie porzucił nadziei na swój powrót na Ukrainę i wyrwanie jej spod rosyjskiego jarzma. Zawarte w 1719 r. w Wiedniu antyrosyjskie porozumienie pomiędzy cesarzem Karolem VI, królem angielskim Jerzym I oraz Augustem II⁴² sprawiło, iż Orlik podjął działania polityczne związane ze zorganizowaniem zbrojnego uderzenia na Rosję (wśród Zaporozców i na Krymie)⁴³. Ówczesną sytuację międzynarodową można powiązać z działaniami Aleksandra Mienszykowa, który w 1720 r. podjął rozmowy z hetmanem Skoropadskim, starszyzną kozacką oraz pułkownikami kozackimi dotyczące kwater dla wojsk rosyjskich na terenie Ukrainy. Zgodnie z postulatami carskiego przedstawiciela miano „rozpisać” jednego dragona na każde 15 zagród bez względu na status majątkowy ich właścicieli. Kwaterunek żołnierzy rosyjskich miał rozkładać się zarówno na ludność świecką, duchowieństwo, chłopów i Kozaków (biednych i bogatych – bez wyjątku). Propozycja Mienszykowa spotkała się ze stanowczym sprzeciwem Skoropadskiego i starszyny kozackiej, skutkiem czego nie uzgodniono żadnych konkretności⁴⁴. Należy podkreślić, iż rosyjska kawaleria, tzw. „Korpus Ukraiński”, stacjonowała na Hetmańszczyźnie już od 1710 r. (z przerwami), a jego dowódcy dopuszczali się tam bezprawnych poborów prowiantu, na co skarżył się Moskwie m.in. w 1715 i 1717 r. hetman Skoropadski⁴⁵.

Pomimo toczącej się wojny Piotr I kontynuował dzieło modernizacji państwa, a reformy dotyczące kwestii religijnych miały również bezpośrednie przełożenie na dalsze losy Ukrainy. W 1718 r. car nie zezwolił na wybór metropolity kijowskiego, gdyż zgodnie z wprowadzonymi zmianami w Kijowie miał rezydować jedynie arcybiskup wyznaczony przez powołany na początku 1721 r. Świętobliwy Synod Rządzący (wcześniej Kolegium

208, 220–221, 227–228, 235, 241–242, 244, 253–254, 256–257, 261–262, 264, 266, 274–278, 283, 289–290.

⁴⁰ N. Jakowenko, *op.cit.*, s. 420–421.

⁴¹ W.A. Serczyk, *Poltawa 1709*, Warszawa 1982, s. 108–109; *Військові кампанії...*, № 198; 223; A. Скальковский, *История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского*, ч. II, Одесса 1846, s. 25–54.

⁴² *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zasze podług lat porządku, z przyłączoną potrzebną Historii wiadomością opisane*, t. II, Warszawa, 1773, s. 278–287.

⁴³ H. Głębocki, *Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku*, „Arcana” 1999, 26, z. 2, s. 52–60; T. Чухліб, *Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа*, Київ 2011, s. 238–239.

⁴⁴ *Черниговская летопись по новому списку*, А.М. Лазаревский (предисловие), „Киевская Старина” 1890, 29, № 6, s. 99 (dalej: KC).

⁴⁵ 1715 г. Дело о порядке снабжения провиантом и фуражем корпуса генерала Рена, расположенного на зимние квартиры на Украине и запрещении выдачи провианта генералам, штаб и обер офицерам сверх установленного рациона, Российский государственный архив древних актов, ф. 248. Сенат и его учреждения, оп. 12, кн. 642, л. 340–341об., 345–345об. W 1714 г. na Ukrainę skierowano na kwatery zimowe armię rosyjską operującą na Pomorzu Szczecińskim, zob. *Походная канцелярия...*, ч. II: 1714, № 168.

46 В. Щербак, *op.cit.*, s. 81.

47 *Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год*, СПб. 1862, s. 3–5; А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках*, „Праці українського наукового інституту”, т. XIX, серія правнича, кн. 3, Варшава 1934, s. 146.

48 P. Krokosz, *Iwan Skoropadski...*, s. 116.

49 А. Бовгира, „Мазепа умер...”, s. 128.

50 С.М. Соловьев, *op.cit.*, s. 682.

51 В. Щербак, *op.cit.*, s. 81.

52 ПСЗРИ, т. VI, № 3990.

Duchowne). Tym sposobem metropolia kijowska, dająca mieszkańcom Ukrainy poczucie odrębności, powoli przekształcała się w jedną ze zwykłych prowincji cerkiewnych patriarchy moskiewskiej⁴⁶. Dodatkowo w 1720 r. władze rosyjskie zakazały drukowania na Ukrainie ksiąg „niecerkiewnych”, a wszystkie „cerkiewne” miały podlegać cenzurze Kolegium Duchownego. Jednocześnie ze starych ksiąg „cerkiewnych” miano „wymazać” wszystkie ukraińskie naleciałości językowe⁴⁷. W tym miejscu warto zauważyć, iż po bitwie pod Połtawą poszczególni przedstawiciele duchowieństwa ukraińskiego pisali do władz rosyjskich donosy na „mazepińców”, licząc na przejęcie ich dóbr ziemskich⁴⁸. Niemniej jednak część duchownych była bardzo oddana sprawie walki z Moskwą, za co groziła kara zesłania, głównie na Wyspy Sołowieckie. W 1724 r. jeden z nich, przebywający na zesłaniu w guberni archangielskiej, podczas ogłaszania anatemy hetmana Mazepy w cerkwi powiedział: „Nasz Mazepa jest święty i będzie w niebie, a wasz car nie”. Trzy lata później w świątyni na Wyspach Sołowieckich miało miejsce podobne wydarzenie, a ukraiński mnich Hawrasyj rzekł: „Nasz Mazepa święty, a wasz Moskał – skurwysyn”⁴⁹.

Jak wspomniano, dopiero zakończenie wojny rosyjsko-szwedzkiej dawało Piotrowi I możliwość podjęcia stosownych działań dotyczących Ukrainy⁵⁰. Władca jeszcze pod koniec tego roku, po zapoznaniu się z trafającymi do niego donosami dotyczącymi złej pracy sądów ukraińskich, zdecydował się na podporządkowanie sobie całego systemu sądowiczego Hetmańszczyzny i powiadomił hetmana Skoropadskiego o utworzeniu w Głuchowie Kancelarii Sądowej podległej rosyjskim urzędnikom. W kolejnym roku urząd głównego sędziego objął tam carski przedstawiciel – brygadier Stiepan Wieliaminow⁵¹. Najprawdopodobniej nacisk na sądownictwo próbowali wywierać także generał-gubernator kijowski i komendanci rosyjskich garnizonów stacjonujących na Ukrainie, na co skarżył się carowi sam Skoropadski⁵².

Na początku 1722 r., kiedy uroczyscie świętowano zakończenie wieloletnich zmagania wojennych, do Moskwy przybył sędziwy Iwan Skoropadski, aby osobiście pogratulować carowi wielkiego sukcesu⁵³. Misja ta miała jeszcze inny cel – hetman zamierzał złożyć osobisty protest przeciwko samowolnemu postępowaniu na Ukrainie księcia Aleksandra Mienszykowa, który posiadał tam liczne majątki, m.in. należące niegdyś do Mazepy⁵⁴. Skoropadski przedstawił carowi także „punkty potrzeb ogólnonarodowych”. Jednakże na wszelkie apelacje w tych kwestiach było już za późno, gdyż Piotr I podjął decyzję o przyszłości Ukrainy, decydując się na powołanie do życia podległego Senatowi urzędu centralnego kontrolującego te ziemie pod nazwą Kolegium Małorosyjskie⁵⁵. Dotychczas (od początku 1663 r.) wszystko, co dotyczyło wzajemnych stosunków Rosji i Ukrainy, pozostawało w gestii Prikazu Małorosyjskiego będącego jednym z oddziałów Prikazu Poselskiego (obydwa urzędy pozostawały pod jednym kierownictwem), a od 1718 r. – Kolegium Spaw Zagranicznych⁵⁶. Owo przekazanie „spraw ukraińskich” pod ogólną kontrolę Senatu, który sprawował nadzór nad całością spraw wewnętrznych, stanowiło niezwykle czytelny znak, iż Ukraina przestawała stanowić odrębny organizm państwowy posiadający określone prawa autonomiczne. Od tej chwili stawała się jedną z wielu części Imperium Rosyjskiego⁵⁷. Zapewne, aby wyrzec stosowny nacisk na Skoropadskiego, starszyznę kozacką oraz pozostałych mieszkańców Ukrainy, w lutym 1722 r. władze rosyjskie zdecydowały o przeniesieniu obowiązków utrzymania żołnierzy armii rosyjskiej na tamtejszych chłopów: „Na Ukrainie w wielu miejscach, gdzie na wielkorosyjskich ziemiach [sic!] osiedlili się małorosjanie”⁵⁸.

Dnia 4 kwietnia 1722 r. Kolegium Małorosyjskie składające się z sześciu dowódców wojsk rosyjskich rozlokowanych na Ukrainie rozpoczęło swą działalność. Prezydentem urzędu mianowano brygadiera Wieliaminowa⁵⁹. Prokuratorem tego urzędu „na tenże rok” car wyznaczył

53 С.М. Соловьев, *op.cit.*, кн. IX, т. 18, s. 682–683; О. Гуржій, *Гетьман Іван Скоропадський* (3), УІЖ 1999, 2, s. 147–148; О.П. Рентг, І.А. Коляда, *Усі гетьмани України*, Харків 2008, s. 334.

54 Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков*, Москва 1989, s. 106–108; С.М. Троицкий, *Хозяйство крупного сановника России в первой четверти XVIII в. (по архиву князя А.Д. Меншикова)* [w:] *Россия в период реформ Петра I*, Н.И. Павленко, Л.А. Никифоров, М.Я. Волков (ред.), Москва 1973, s. 220.

55 *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.*, О.М. Мироненко, К.А. Вислобоков, Л.А. Дубровіна, І.Б. Усенко, В.В. Цветков, Ю.С. Шемшученко (ред.), Київ 1993, s. 15–16.

56 Т.Г. Таирова-Яковлева, *Проект издания описей Малороссийского приказа*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2013, 1, s. 169–170. Szerzej zob. К.А. Софроненко, *Малоросійський приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века*, Москва 1960.

57 ПСЗРИ, т. VI, № 3989; А. Яковлів, *Українсько-московські договори...*, s. 148; З. Когут, *Відчитування Гетьманщини: державотворчі державоуцукання* [w:] *ідет, Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, s. 311. W pewnym stopniu sam hetman Skoropadski, działając najprawdopodobniej całkowicie w dobrej wierze, dawał carowi do ręki argumenty za włączeniem Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego. Przykładem tego jest powołanie się na prawa obowiązujące w „Imperium Wielkorosyjskim” w odniesieniu do opłat za konie pocztowe, których Rosjanie nie chcieli uiszczać na Ukrainie, zob. ПСЗРИ, т. VI, № 3990.

58 6 февраля 1722. О включении в росписание помещичьих деревень в Украине и в Слобоских полках, при распределении полков по числу крестьянских дворов, СРИО 1873, 11, № 388, s. 452.

59 ПСЗРИ, т. VI, № 3988, 3990, 4010; 4 апреля 1722. О назначении бригадира Веляминова и шести штаб-офицеров в Малороссии, для наблюдения за исполнением договоров, заключенных с гетманом Богданом Хмельницким, относительно налогов и по другим предметам, СРИО 1873, 11, № 354, s. 455; С.М. Соловьев, *op.cit.*, кн. IX, т. 18, s. 682.

60 Д.О. Серов, *op.cit.*, приложение № 3: Хронология назначений руководящих должностных лиц высших и центральных органов власти России, s. 269. Szerzej o działalności M. Chruszczowa w różnych instytucjach państwowych, w tym także zajmujących się sprawami ukraińskimi (m.in. senackiej Kancelarii Spraw Małorosyjskich), zob. *idem*, *Прокуратура Петра I (1722–1725 гг.): Историко-правовой очерк*, Новосибирск 2002, s. 77–78, 132–134, 206, 209.

61 Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року, Київ 1995, s. 83.

62 *Двенадцать пунктов Вельяминова*, А. Ефименко (сост.), КС 1888, 23, № 10, 1888, s. 164.

63 *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)*, В. Риневич (упоряд.), П. Сохань (ред.), Київ 2008, s. 342; № s. 404–405 (dalej: УПП). *Черниговская летопись...*, s. 101; А. Бовгира, *Слідство над Павлом Полуботком 1723 року [w:] Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, В.А. Смовлій (ред.), вип. 2008, 8, s. 107. Pawło Połubotok był jednym z pierwszych

kapitana-porucznika gwardyjskiego pułku Siemionowskiego Michaiła Chruszczowa, który pozostał na tym stanowisku aż do października 1725 r.⁶⁰ Natomiast w odezwie skierowanej do ludności ukraińskiej monarcha podkreślał, iż Kolegium Małorosyjskie zostało powołane, aby „naród ukraiński nie był przez nikogo obciążony niesprawiedliwymi sądami ani uciskiem starszyny”⁶¹. Wszystko wskazuje na to, że nieprzypadkowy był również wybór Głuchowa na siedzibę urzędu. Władca zapewne uznał, iż nowy organ zlokalizowany w hetmańskiej stolicy będzie stanowił swego rodzaju instytucję kontrolną wobec działań hetmana, a jednocześnie ułatwi przejście po nim władzy. Warto także zauważyć, że starszyna kozacka liczyła na pomoc ze strony Kolegium Małorosyjskiego w związku z ograniczeniem roli Sądu Generalnego kontrolowanego przez urzędników rosyjskich⁶².

Latem 1722 r. w Głuchowie zmarł Iwan Skoropadski, a władza na Ukrainie znalazła się w kompetencji dwóch – całkowicie niezależnych i mających odmienną koncepcję zarządzania krajem – ośrodków politycznych: jednym był prezydent Wieliaminow, a drugim pozostający z nim w ostrym konflikcie pułkownik czernihowski Pawło Połubotok, wyznaczony przez Senat hetmanem nakaźnym (władzę do czasu wyboru nowego hetmana miał powierzyć mu sam Skoropadski)⁶³. Zwycięzca tej rywalizacji mógł być tylko jeden, ponieważ car nie miał zaufania do wierności jakiegokolwiek hetmana (dobitnie przekonała go o tym sprawa Mazepy), co też wyraził w następujących słowach: „Od czasów pierwszego hetmana Bohdana Chmielnickiego, nawet do Skoropadskiego, wszyscy hetmani okazywali się zdrajcami i [...] szkodę przez to cierpiało nasze państwo, szczególnie Mała Rosja”⁶⁴. Sam Wieliaminow miał jasno zakomunikować Połubotkowi, który z nich jest ważniejszy: „Ja jestem brygadierem i prezydentem, a ty co takiego wobec mnie? Nic!?” Równie dobitnie oznajmił przedstawicielom starszyny kozackiej cel swojej misji: „Oto ja was zegnę tak, że i inni pękną. Gosudar polecił zmienić wasze dawne zwyczaje

i postępować z wami po nowemu!”⁶⁵. Śmierć Skoropadskiego i wyznaczenie na hetmana Połubotoka wzmogły działania wśród najwyższego dowództwa armii rosyjskiej. Wieliaminow miał pozostać na miejscu i czuwać, aby Połubotok i starszyzna kozacka nie wysyłali żadnych „tajnych” uniwersałów. Do Kijowa ściągnięto pospiesznie generała-gubernatora księcia Jerzego Trubeckiego, któremu z kolei polecono czuwać nad napływającą do Ukrainy korespondencją zagraniczną – szczególnie idącą z Zaporozża, od Filipa Orlika, i Krymu (nad wewnętrzną także) – oraz ewentualnymi buntami społeczeństwa⁶⁶. Podobne rozkazy otrzymał dowodzący wojskami rosyjskimi operującymi na Ukrainie generał Weisbach⁶⁷. Ten ostatni przebywał na Ukrainie od 1708 r. (z przerwami) i znał panujące tam stosunki wewnętrzne znacznie lepiej niż rosyjskie; od 1718 r. był oficjalnym dowódcą „Ukraińskiego Korpusu” czuwającego nad bezpieczeństwem granic. Dla cara powierzenie dowództwa cudzoziemcowi niosło ze sobą bardzo istotne korzyści, gdyż stawał się on niejako „buforem” pomiędzy tarciami na linii starszyzna kozacka – władza rosyjska (imperialna). Generał należał także do grona najzamożniejszych rosyjskich właścicieli ziemskich na Ukrainie (drugi po Mienszykowie) – w kwietniu 1722 r. otrzymał 500 zagród z dawnych włości Orlika i innych „mazepińców”; w 1732 r. stan jego majątku szacowano na 1245 zagród. Znaczenie Weisbacha wzrosło w latach 30. XVIII w., kiedy pełnił urząd generała-gubernatora kijowskiego (1731–1735)⁶⁸.

Kolejny rok przyniósł radykalne rozwiązanie w kwestii ukraińskiej autonomii. W kwietniu 1723 r. zwierzchnia władza hetmana nad wojskiem kozackim została przekazana przebywającemu na Ukrainie z rosyjskimi jednostkami generałowi Michałowi Golicynowi. Miało to związek z przygotowaniami wojennymi, co omawiał szesnastopunktowy carski ukaz z 4 kwietnia tego roku mówiący o „sformowaniu na Ukrainie armii i wprowadzeniu podatku pogłównego na Ukraińców”. Wiosną winny tam przybyć niemal wszystkie pułki dragonie

kozackich dowódców, którzy po „zdradzie” Mazepy na wezwanie cara przybyli do Głuchowa w celu wyboru nowego hetmana. Podczas odbywających się tam wyborów nowego hetmana większość przedstawicieli starszyzny kozackiej zaproponowała osobę Połubotoka do objęcia schedy po Mazepie. Sugestia ta była jednoznacznie odrzucona przez cara i buławę przejął Iwan Skoropadski, zob. С. Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи соратники та прибічники*, Київ 2009, s. 183–185; Л.Г. Мельник, *Маєтності та скарби Полуботків*, УДЖ 2000, 5, s. 60; P. Krokosz, *Iwan Skoropadski...*, s. 105.

64 ПСЗРИ, т. VII, СПб. 1830, № 4252.

65 А.Я. Ефименко, *op.cit.*, s. 165.

66 С.М. Соловьев, *op.cit.*, кн. IX, т. 18, s. 683–684; УПП, s. 23.

67 Корпус składający się z 10 pułków dragonie pod dowództwem generała Weisbacha stacjonował na Ukrainie i kontrolował jej granice już w 1717 r., zob. Д. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей Русской земли*, ч. I, Москва 1836, s. 258; УПП, s. 29.

68 16 апреля 1722. О пожаловании генерал-лейтенанту Вейсбаху до 500 крестьянских дворов из деревень Орлика, Горленка и др., СРЮ 1873, 11, № 351, s. 467; Н.Н. Петрухинцев, *Путь иноземца в военную элиту России (петровский генерал И.В. Вейсбах)* [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Международная научно-практическая конференция 12–14 мая 2010 года*, ч. II, СПб. 2010, s. 210–228.

69 ПСЗРИ, т. VII, № 4191, 4195. Stosowny ukaz formowania oddziałów landmilitcji na Ukrainie został wydany jeszcze w październiku 1722 r., zob. 26 ноября 1722. Указ канцлеру графу Головкину о предложении сенату: собрать на Украине ландмилицию из однодворцев, по случаю военных приготовлений, и о снабжении ея оружием и офицерами, СРИО 1873, 11, № 383, s. 501–502.

armii rosyjskiej w celu obrony przed Tatarami. Monarcha okazał także swoistą „łaskę” Kozakom ukraińskim i w trzecim punkcie polecił: „Czerkasów na kanał nie posyłać [tj. do kopania Kanału Ładoskiego – P.K.], ale polecić być im w gotowości, i aby także, jak trawa wszędzie, wyszli w pole na stosowne miejsca”. Do ruszenia miała być gotowa również piechota i artyleria. Piotr I zdecydował się też wprowadzić podatek pogłówny przeznaczony na sformowanie oddziałów konnej landmilitcji (lekkiej kawalerii broniącej granic). Stosowny rozkaz w ostatnim punkcie ukazu otrzymał także Wieliaminow, który miał zadbać o wystawienie 16 000 kompanijców (lekkiej jazdy kozackiej)⁶⁹. Pojawienie się ogromnego wojska rosyjskiego na Ukrainie w ramach ewentualnych działań zbrojnych przeciwko Turcji i Krymowi stanowiło jednocześnie ogromną siłę nacisku na wszystkich jej mieszkańców, którą bez wątpienia można było wykorzystać w określonym celu.

Do działania przystąpił także prezydent Wieliaminow, który od samego początku piastowania swej funkcji dążył do likwidacji wszystkiego, co było „stare” na Ukrainie. Pawło Połobotok i starszyzna kozacka nie pozostawali indyferentni na te kroki. W rozgrywającej się *quasi*-wojnie o przyszłość Ukrainy pomiędzy prezydentem i hetmanem nakaźnym (starszyzną kozacką i Kolegium Małorosyjskim) niezwykle istotną rolę odgrywała korespondencja kancelaryjna (ukazy, donosy) strony rosyjskiej. Stosowne dokumenty o sytuacji na Ukrainie szły z Kolegium Małorosyjskiego do Generalnej Kancelarii Wojskowej i na odwrót, do pułków, sotni, ale przede wszystkim trafiały do Petersburga. Jednym z takich dokumentów, które miały zaważyć na dalszym przebiegu konfliktu i ponoć zadecydować o losie samego Połobotoka (na to nie ma jednak dowodów), było tzw. „Dwanaście punktów Wieliaminowa” oddane carowi 31 marca 1723 r. w Petersburgu (prezydent przedstawił w nich swoją walkę ze starszyzną kozacką). Ujmowały one przede wszystkim dwa zasadnicze problemy konfliktu: wpływy finansowe

pochodzące z Ukrainy oraz stosunki pomiędzy wyższymi i niższymi warstwami społeczeństwa ukraińskiego (starszyzny kozackiej do Kozaków i pospółstwa). Dla władz rosyjskich bardzo korzystnie przedstawiało się przejęcie świadczeń ukraińskich (także kontyngentów żywnościowych trafiających na dwór hetmański), gdyż podjęte przez Piotra I dzieło reform i zakończona wojna ze Szwecją znacznie nadwyrężyły skarb państwa. Z kolei napięta sytuacja panująca wśród mieszkańców Hetmańszczyzny dawała stronie rosyjskiej możliwość zwrócenia jednych warstw społecznych przeciwko drugim. Połubotok podczas śledztwa prowadzonego przeciwko niemu w 1723 r. zeznał, że Wieliaminow rozsyłał po Ukrainie oficerów, którzy przekonywali pospółstwo, aby nie bało się swoich panów. Ponoć też Kolegium Małorosyjskie już od samego początku zachęcało wszystkich mających „jakieś niezadowolenie” do starszyzny kozackiej i dowództwa do pisania skarg. Nie ulega wątpliwości, że sytuacja na całym Lewobrzeżu po śmierci Skoropadskiego była niezwykle zaogniona. Biedota liczyła na poprawę swego bytu, ale – jak zapewniał Wieliaminow – to starszyzna kozacka i Połubotok (bogaci) nie chcieli zgodzić się na lepsze jej traktowanie i „brali ją w poddaństwo”, co prowadziło do buntów⁷⁰. W rzeczywistości dochodziło tam na tym tle do wystąpień ludności, przy czym starszyzna kozacka, nie mogąc sobie poradzić w zaistniałej sytuacji, zwracała się o pomoc do Kolegium Małorosyjskiego o stosowne regulacje w postaci prawa karania nieposłusznych. Jeszcze w grudniu 1722 r. Połubotok i generalna starszyzna prosili Wieliaminowa, aby rozesłał do wszystkich lewobrzeżnych pułków uniwersały nakazujące zamykać buntowników do więzień⁷¹. Ponadto prezydent w swoich „punktach” proponował „trzymać pod strażą” duchownych i urzędników ukraińskich, którzy w złych słowach wyrażali się o osobie cara. Ostatni z punktów regulował obowiązki komendantów niektórych garnizonów stacjonujących na Ukrainie (Starodub, Czernihów, Perejasław, Połtawa), którzy po utworzeniu Kolegium Małorosyjskiego

⁷⁰ А.Я. Ефименко, *op.cit.*, s. 167–173. Zob. też: Т.В. Безрук, *Двенадцать пунктов бригадира С. Вельяминова – проект реформирования налоговой системы и управления Гетманщины в 1722–1727 годах*, „Проблемы законности” 2014, 124, s. 59–66.

⁷¹ *Українська держава...*, s. 134.

72 А.Я. Ефименко, *op.cit.*, s. 174.

73 ПСЗРИ, т. VII, № 4196.

74 А.Я. Ефименко, *op.cit.*, s. 180–182; *Черниговская летопись...*, s. 101.

zobowiązani zostali do kontroli kontaktów generalnej starszyny kozackiej z dowództwem pułków⁷².

Swoistą odpowiedzią na suplikę Wieliaminowa był ukaz Piotra I z 16 kwietnia 1723 r. przekazany Kolegium Małorosyjskiemu, w którym władca (także w 12 punktach) polecał uregulować „sprawy ukraińskie” zbieżne z postulatami prezydenta. Większość carskich wytycznych dotyczyła świadczeń finansowych, jakimi była obciążona ludność ukraińska. Wszelkie pobory mieli nadal ściągać tamtejsi urzędnicy i przekazywać je następnie do Kolegium Małorosyjskiego, przy czym w pułkach (jednostkach terytorialnych) nad ich prawidłowością mieli czuwać podoficerowie. Do stosownych świadczeń zobowiązana została również starszyna kozacka, dotychczas z tego zwolniona. Kolegium Małorosyjskie miało obowiązek zebrać wszelkie informacje dotyczące liczby Kozaków i liczby zagród zobowiązanych do świadczeń (część Kozaków i ludności została jednak zwolniona z dawnych powinności). Oprócz tego car zezwolił na służbę kozacką wszystkim, którzy ją niegdyś pełnili i mogą przedstawić na to odpowiednie świadectwo. Władca polecił także czuwać nad poszanowaniem czci swojej osoby. Jednakże najważniejsze zapisy dotyczyły Pawła Połubotoka (a także starszyny kozackiej), który za wysłanie uniwersałów bez „rady” Wieliaminowa został wezwany do stolicy. Od tej chwili każda korespondencja hetmana nakaźnego i starszyny musiała być podpisywana również przez członków Kolegium Małorosyjskiego (bez tego nie posiadała mocy prawnej)⁷³. Natomiast konkretna odpowiedź cara na „Dwanaście punktów” przedłożonych przez Wieliaminowa została przedstawiona Wojskowej Generalnej Kancelarii 3 czerwca tego roku i w zasadzie powtarzała wszystkie zapisy kwietniowego ukazu⁷⁴.

Jeszcze w tym samym roku w Petersburgu przed obliczem cara stawił się Połubotok, sędzia generalny Iwan Czernysz, pisarz Semen Sawycz w celu wyjaśnienia sytuacji na Ukrainie. Kozacy, korzystając z okazji, skierowali wówczas do Kolegium Spraw Zagranicznych oraz

do Senatu supliki w obronie dawnych „praw i wolności” narodu ukraińskiego zgodnie z tekstem „gramot” cara Aleksego z czasów Bohdana Chmielnickiego, prosząc o cofnięcie decyzji o ściąganiu świadczeń finansowych do Kolegium Małorosyjskiego i nienaruszanie dawnej struktury sądowniczej. Hetman i jego urzędnicy poruszyli też kwestię opłat przeznaczonych na wojsko rosyjskie przebywające na Ukrainie, a przede wszystkim na „stan-
cje wojska dragońskiego”. Działania Połubotoka bardzo „zagniewały” cara i wkrótce na Ukrainę odesłano majora pułku Preobrażeńskiego Aleksandra Rumiancewa, aby zapytał starszyznę i czerń o znajomość treści owych suplik⁷⁵. Cała sprawa nabrała tempa, gdyż nad Nową trafiły kolejne prośby kozackie. Tym razem były to dokumenty podpisane 1 października 1723 r. przez większość starszyzny kozackiej i pułkowników, zwane „Suplikami kołomackimi” (ulożone podczas posiedzenia rady starszyzny nad rzeką Kołomak), w których domagano się wydania zezwolenia na przeprowadzenie wyborów nowego hetmana, zniesienia świadczeń finansowych pobieranych przez Kolegium Małorosyjskie, wolności sądów kozackich oraz wyprowadzenia wojsk rosyjskich z Ukrainy⁷⁶. „Supliki kołomackie”, całkowicie nie do zaakceptowania przez Piotra I, w zasadzie przesądziły o losie Połubotoka i jego towarzyszy, a także i samej Ukrainy. Kozacy zostali wtrąceni do Twierdzy Pietropawłowskiej; hetmanowi skonfiskowano wszystkie majątności – posiadłości ziemskie, znaczne fundusze pieniężne i kosztowności. Wszyscy zostali oskarżeni o działanie przeciwko osobie władcy i bunt⁷⁷. Podobnie uczyniono z innymi „spiskowcami”, których aresztowano i przewieziono do Petersburga (byli wśród nich m.in. pułkownik mirhorodzki Danił Apostoł – hetman ukraiński w latach 1727–1734, generalny esaul Wasyl Żurakiwski, generalny buńczukowy Jakow Łyzohub), a ich majątki przejęto na rzecz skarbu państwa. Ciężko chory Połubotok nie wytrzymał trudów więzienia i zmarł w grudniu 1724 r.⁷⁸ Zaledwie miesiąc później zmarł rosyjski imperator, lecz rozpoczęty przez

75 *Черниговская летопись...*, s. 101–102.

76 УПП, № 467, s. 618–624.

77 Л.Г. Мельник, *op.cit.*, s. 60; А. Бовгиря, *Слідство...*, s. 107–108; УПП, s. 35.

78 Д. Бантыш-Каменский, *Словарь...*, ч. IV, Москва 1836, s. 164–170; О. Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, Київ 1994, s. 123; Н.И. Костомаров, *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, Москва 2004, s. 773; А. Бовгиря, *Слідство...*, s. 113. W odniesieniu do Daniła Apostoła warto nadmienić, iż w 1723 r. wystosował do cara prośbę o przekazanie mu buławy hetmańskiej, zob. *Українська держава...*, s. 163–164; В. Пришляк, *Данило Апостол: сподвижник чи відступник [w:] Іван Мазепа і мазепинці...*, s. 112–125.

79 P. Krokosz, *Rosyjskie „nie”...*, s. 12–17.

80 *Бумаги Императрицы Екатерины II, хранящихся в Государственном архиве Министерства иностранных дел, СРНО 1871, 7, s. 359–360; 375–391; Т.А. Круглова, Об отставке последнего малороссийского гетмана К.Г. Разумовского (1764 г.): новое прочтение источников, „Вестник Московского университета” 2010, серия 8: история, 1, s. 3–25; Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания, А.П. Капитанов (сост.), Москва 2001, s. 10; О.К. Струкевич, *op.cit.*, s. 20–21; А. Яковлів, *Кінець автономії України [w:] 3-під булави – під корону: друга половина XVIII ст.*, О.К. Струкевич (упор. авт. передм.), В.А. Смолій, О.І. Гружій, Р.П. Іванченко, О.В. Мишанич (ред.), Київ 2002, s. 269.*

niego proces inkorporacji Ukrainy w skład Imperium Rosyjskiego, co prawda z różnymi jego fazami, nie został przerwany i zakończył się definitywnie w drugiej połowie XVIII w., za panowania carowej Katarzyny II⁷⁹. W 1764 r. ostatni hetman Cyryl Razumowski został pozbawiony urzędu (ponoć na własną prośbę), a władczyni na nowo ustanowiła Kolegium Małorosyjskie na czele z prezydentem Piotrem Rumiancewem. W instrukcji wręczonej nowemu „zarządcy” Ukrainy Katarzyna II w sposób dokładny określiła, jak należy kontrolować i prowadzić wszystkie sprawy (polityczne, wojskowe, gospodarcze, religijne), tak by doprowadzić do całkowitej likwidacji pozostałości jej dawnej autonomii⁸⁰.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

sygn. 1684, IV.

sygn. 1687, IV.

Российский государственный архив древних актов

ф. 248. Сенат и его учреждения, оп. 12, кн. 642.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

*Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszele po-
dlug lat porzadku, z przyłączoną potrzebney Historji wiadomością
opisane*, t. II, Warszawa 1773.

*Бумаги Императрицы Екатерины II, хранящихся в Государствен-
ном архиве Министерства иностранных дел, „Сборник Рус-
ского исторического общества”* 1871, 7.

*Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны
1731–1740 гг., ч. III: 1734 г., А.Н. Филиппова (ред.), „Сборник
Русского исторического общества”* 1900, 108.

Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах, т. II,
С. Павленко (упор.), Київ 2009.

Двенадцать пунктов Вельяминова, А. Ефименко (сост.), „Киев-
ская Старина” 1888, 23, № 10, с. 162–182.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст., О.М. Мироненко,
К.А. Вислобоков, Л.А. Дубровіна, І.Б. Усенко, В.В. Цветков,
Ю.С. Шемшученко (ред.), Київ 1993.

Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Банты-
шем-Каменским и изданные О. Бодянским, ч. II: 1691–1722 г.,
„Чтения в Обществе истории и древностей Российских” 1859,
1, отд. II, с. 1–340.

Памятники русского права, вып. VIII, К.А. Софроненко (ред.),
Москва 1961.

Письма и бумаги императора Петра Великого, т. IX–X, Б.Б. Ка-
фенгауз (ред.), Москва 1952–1956.

Полное собрание законов Российской Империи, т. IV–VII, Санкт-
-Петербург 1830.

*Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова:
Новые источники по истории России эпохи Петра Великого*,
ч. I–II, Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина 9 изд. подгот., Т.А. Базаро-
вой (сост., вступ. ст., коммент.), Санкт-Петербург 2011.

„Сборник Русского исторического общества” 1873, 11 [Эпоха Петра
I. Разные письма].

- Серов Д.О., *Администрация Петра I*, Москва 2008, приложения.
Універсали Павла Полуботка (1722–1723), В. Ринсевич (упоряд.),
П. Сохань (ред.), Київ 2008.
Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания,
А.П. Капитанов (сост.), Москва 2001.
Черниговская летопись по новому списку, А.М. Лазаревский (пре-
дисловие), „Киевская Старина” 1890, 29, № 6, s. 97–104.
Яковлів А., *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*,
„Праці українського наукового інституту”, т. XIX, серія прав-
нича, кн. 3, Варшава 1934.

OPRACOWANIA I ARTYKUŁY NAUKOWE

- Głębocki H., *Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku*, „Arcana” 1999, 26, z. 2, s. 52–60.
Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej, P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner (red.), Zabrze 2010.
Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011.
Krokosz P., *Armia Piotra I gwarantem mocarstwowej pozycji Rosji w Europie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2020, 55, z. 1, s. 9–49.
Krokosz P., *Bałtycka polityka Rosji Piotra I [w:] Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, W. Walczak, K. Łopatecki (red.), Białystok 2013, s. 279–314.
Krokosz P., *Baturyn – idea hetmańskiej stolicy*, „Kraakowskie Pismo Kresowe” 2013, 5, s. 13–63.
Krokosz P., *From the tsar’s resident to the Little Russian College. The process of the liquidation of the ukrainian autonomy under Peter the Great [w:] Crossroads from Rus’ to...*, R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (ed.), Częstochowa–Humań–Poznań 2015, s. 69–82.
Krokosz P., *Gdzie przyjąć wroga – w twierdzy czy w polu? Strategia i taktyka armii rosyjskiej w latach 1707–1709 [w:] Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. III, M. Trąbski (red.), Częstochowa 2020, s. 49–85.
Krokosz P., *Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersały (październik–grudzień 1708 r.)*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2009, 1–2, s. 7–29.
Krokosz P., *Iwan Skoropadski – narzucony hetman zaporoski [w:] Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny*, R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec (red.), Częstochowa–Humań–Poznań 2013, s. 101–122.
Krokosz P., *Koniec wojny – początek imperium. Rosyjsko-szwedzki traktat pokojowy 1721 roku [w:] Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Studia*

- ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Stroynowskiemu, M. Durbas (red.), Częstochowa 2019, s. 509–526.
- Krokosz P., *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I* [w:] *REGIONES EUXINUM SPECTANTES. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, Ł. Głędek, T. Krzyżowski, M. Michalski (red.), Kraków 2012, s. 289–305.
- Krokosz P., *Rosyjskie „nie” dla „praw i wolności” narodu ukraińskiego w XVIII w.* (1), „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2013, 13, s. 5–18.
- Krokosz P., *Sunt mihi quae valeant in talea pondera. Opanowanie wschodnich nadbałtyckich prowincji szwedzkich przez armię rosyjską w 1710 r.* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VII, W. Walczak, K. Łopatecki (red.), Białystok 2017, s. 217–275.
- Krokosz P., „*Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku*”. *Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.* [w:] *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*, В. Смолій (red.), Київ 2014, s. 302–322.
- Krokosz P., *Рост мощи России в центральной и восточной Европе на стыке XVII и XVIII веков / Wzrost potęgi Rosji w Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie XVII i XVIII w.* [w:] *Россия и Польша: память империй / империи памяти*, Д.Л. Спивак (red.), СПб. 2013, s. 108–137 (електронне издание), https://idos-books.ru/files/books/pol_cong.pdf [dostęp: 15.05.2021].
- Nowak A., *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004.
- Perdenia J., *Stanowisko Rosji wobec prawobrzeżnej Ukrainy w pierwszych latach wojny północnej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, t. III: *Prace Historyczne*, z. 26, s. 137–148.
- Serczyk W.A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2009.
- Serczyk W.A., *Połtawa 1709*, Warszawa 1982.
- Sundberg U., *Bitwa pod Stäket 13 VIII 1719*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.
- Wawrzeniuk P., *In the Shadow of Charles XII: Some Perspectives on Swedish Historiography about Ivan Mazepa* [w:] *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.* *Наук. зб.*, Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Скочилас, А. Фелонюк (red.), Львів 2011, s. 316–330.
- Артамонов В.А., *Русско-турецкая война 1710–1713*, Москва 2019.
- Бантыш-Каменский Д.Н., *История Малой России*, ч. III: *От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства*, Москва 1842.
- Бантыш-Каменский Д., *Словарь достопамятных людей Русской земли*, ч. I–IV, Москва 1836.

- Безрук Т.В., *Двенадцать пунктов бригадира С. Вельяминова – проект реформирования налоговой системы и управления Гетманщины в 1722–1727 годах*, „Проблемы законности” 2014, 124, s. 59–66.
- Бовгира А., „Мазепа умер, но мазепинцы живи...”: реалії Гетьманщини після полтавської поразки [w:] *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць*, В.А. Смолій (ред.), Київ 2008, s. 122–124.
- Бовгира А., *Слідство над Павлом Полуботком 1723 року* [w:] *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, В.А. Смолій (ред.), вип. 8 (2008), s. 105–115.
- Грушевський О., *Глухів і Лебедин (1708–1709)*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 1909, 92, кн. VI, s. 21–65.
- Гуржій О., *Гетьман Іван Скоропадський* (2), „Український Історичний Журнал” 1999, 1, s. 98–104.
- Гуржій О., *Гетьман Іван Скоропадський* (3), „Український Історичний Журнал” 1999, 2, s. 141–153.
- Гуржій О., *Іван Скоропадський*, Київ 2004.
- Когут З., *Відчитування Гетьманщини: державотворчі державоушкання* [w:] З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004.
- Костомаров Н.И., *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, Москва 2004.
- Кротов П.А., *Создание линейного флота на Балтике при Петре I*, „Вопросы Истории” 1988, 116, s. 313–331.
- Круглова Т.А., *Об отставке последнего малороссийского гетмана К.Г. Разумовского (1764 г.): новое прочтение источников*, „Вестник Московского университета” 2010, серия 8: история, 1, s. 3–25.
- Крупницький Б., *Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр.* (На підставі шведських джерел) [w:] *Мазепа. Збірник*, т. II: *Праці українського наукового інституту*, т. XLVI, серія історична, кн. 5, Р. Смаль-Стоцький (ред.), Варшава 1938, s. 13–23.
- Курукин И.В., *Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735)*, Москва 2010.
- Лазарев Я.Л., „Глаза и руки ли государевы?” *Роль резидентов при гетманском дворе в контексте российско-украинских отношений в 10-е гг. XVIII в.*, „Исторический вестник” 12.2013, 6 (153), s. 90–111.
- Лазарев Я.Л., „К вашей ясневелможности охочий слуга” *к вопросу о функционировании неформальных связей в российско-украинских отношениях в 20-е – первой половине 30-х гг. XVIII в.* [w:] *Правящие элиты и дворянство России во время и после*

- петровских реформ (1682–1750)*, А.В. Доронин (ред.), Н.Н. Петрухинцев, А. Эррен (сост.), Москва 2013, s. 425–432.
- Лотоцький А., *Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи* [w:] *Мазепа. Збірник*, т. II: *Праці українського наукового інституту*, т. XLVI, серія історична, кн. 5, Р. Смаль-Стоцький (ред.), Варшава 1938, s. 57–68.
- Макидонов А.В., *Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века*, Запорожье 2011.
- Мельник Л.Г., *Маєтності та скарби Полуботків*, „Український Історичний Журнал” 2000, 5, s. 57–68.
- Молчанов Н.Н., *Дипломатия Петра Первого*, Москва 1984.
- Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, Б.Б. Кафенгауз, Н.И. Павленко (ред.), Москва 1954.
- Павленко Н.И., *Александр Данилович Менишков*, Москва 1989.
- Павленко С., *Іван Мазепа як будівничий української культури*, Київ 2005.
- Павленко С., *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, Київ 2008.
- Павленко С., *Оточення гетьмана Мазепи соратники та прибічники*, Київ 2009.
- Петерсон К., *Реформы Петра I в сфере государственного управления и их шведские прототипы* [w:] *Полтава судьбы пленных и взаимодействие культур*, Т.А. Тоштендаль-Салычевой, Л. Юнсон (ред.), Москва 2009, s. 257–271.
- Петр Великий–реформатор России*, Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов (ред.), Москва 2001.
- Петрухинцев Н.Н., *Путь иноземца в военную элиту России (петровский генерал И.В. Вейсбах)* [w:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Международная научно-практическая конференция 12–14 мая 2010 года*, ч. II, Санкт-Петербург 2010, s. 210–228.
- Полонська-Василенко Н., *Історія України*, т. 2: *Від середини XVII століття до 1923 року*, Київ 1995.
- Пришляк В., *Данило Апостол: сподвижник чи відступник* [w:] *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. Наук. зб.*, Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Скочилас, А. Фелонюк (ред.), Львів 2011, s. 112–125.
- Реєнт О.П., Коляда І.А., *Усі гетьмани України*, Харків 2008.
- (Рудюк) митрополит Дмитрій, *Іван Мазепа та українська Православна церква. Проблема т.зв. Мазепиної анафеми* [w:] *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. Наук. зб.*, Я. Дашкевич,

- О. Купчинський, І. Скочилас, А. Фелонюк (ред.), Львів 2011, s. 149–166.
- Савинкин А.Е., „Оградит Отечество безопасностью...”: Заветное наследие, пример государственно-патриотического служения и новая (победительная) военная система Петра Великого [w:] *Защита Отечества: Наука побеждать, заветы и уроки Петра Великого*, Москва 2010, s. 303–528.
- Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год*, Санкт-Петербург 1862.
- Серов Д.О., *Администрация Петра I*, Москва 2008.
- Серов Д.О., *Прокуратура Петра I (1722–1725 гг.): Историко-правовой очерк*, Новосибирск 2002.
- Скальковский А., *История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского*, ч. II, Одесса 1846.
- Слесаренко А., *Парадинма 1708 года: измена монарху или право на самоопределение*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2018, 2, s. 93–103.
- Сокирко О.Г., *Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р.*, „Український Історичний Журнал” 2009, 2, s. 40–51.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, кн. VIII–IX, т. 16–18, Москва 2001.
- Софроненко К.А., *Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века*, Москва 1960.
- Струкевич О.К., *Українська „нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст.*, „Український Історичний Журнал” 1999, 6, s. 17–33.
- Субтельний О., *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, Київ 1994.
- Сущинський Б., *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть*, Одеса 1998.
- Таирова-Яковлева Т.Г., *Проект издания описей Малороссийского приказа*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2013, 1, s. 169–173.
- Троицкий С.М., *Хозяйство крупного сановника России в первой четверти XVIII в. (по архиву князя А.Д. Меншикова)* [w:] *Россия в период реформ Петра I*, Н.И. Павленко, Л.А. Никифоров, М.Я. Волков (ред.), Москва 1973, s. 215–248.
- Цеселский Т., *Речь Посполитая и балтийская экспансия Российской империи в XVIII в.*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2014, 1, s. 118–134.
- Чухліб Т.В., *Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції*, „Український Історичний Журнал” 2009, 2, s. 16–39.

- Чухліб Т., *Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа*, Київ 2011.
- Шкваров А., *Петр I и казаки*, Санкт-Петербург 2010.
- Щербак В., *Гетьманщина і Московія після Полтавської битви* [w:] *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. Наук. зб.*, Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Скочилас, А. Фелонюк (ред.), Львів 2011, s. 77–81.
- Яковлева Т., *Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)*, Л. Білик (пер. з рос.), Київ 2003.
- Яковлів А., *Кінець автономії України* [w:] *З-під булави – під корону: друга половина XVIII ст.*, О.К. Струкевич (упор. авт. передм.), В.А. Смолій, О.І. Гружій, Р.П. Іванченко, О.В. Мишанич (ред.), Київ 2002, s. 265–274.
-